

հանդիպող լեռնագագաթների քարքարոտ ժայռերում (Արագած, Նեխ-Մասիք, Բյուրակն) քարայծր:

Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ են լեռնային գետերին և անուշահամ բարձրադիր լճերին հատուկ ձկներով: Հատկապես տիպիկ է կարմրախայտը, որը լինում է լեռնային բոլոր գետերում:

Ձկների տեսակների բազմապատկերմամբ աչքի է ընկնում Սևանա լիճը: Այստեղ ապրում են սաղմոնազգիներից տեղական տեսակները՝ իշխանը, գեղարքունիքն և բաղդակը, կողակը, ինչպես նաև Սևանի բեղլուն և Սևանի խրամուկին: Վանա լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ՝ տառեխը: Մուրց գետում հանդիպող ձուկն է «մուրծա» կոչվածը:

9. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որը պայմաններ է ստեղծել հնագույն ժամանակներից մետաղագործությամբ զբաղվելու համար: Փոքր Կովկասի լեռներում վաղուց հայտնի են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ «բովեր» (հանքերի մշակումներ): Հյուսիսային Հայաստանում հայտնի էր Պղնձահանքը (այժմ՝ Ախթալա) Գուգարքի Ձորափոր գավառում և Աճանանի հանքերը Սյունիքում: Սյունիքի ընդերքը առանձնապես հարուստ են մոլիբդենի հանքերով: Զորոխի ակունքներում և հատկապես Տայքում հայտնի էին ոսկու հանքերը՝ Փառանգիոն և Բոլոն (Բողբերդ) վայրերում: Վասպուրականում Ռշտունիքի լեռներն իրենց հանքային հարստությոնների շնորհիվ կոչվում էին «կապարահատաց և երկաթահատաց լեռինք»՝ Երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի էր Անգեղ-տուն գավառը Աղձնիքում՝ այժմյան Արղանա-Մադեն վայրում: Այստեղ են հնագետները գտնում երկաթի մշակման հնագույն հետքերը⁸⁹:

Աղահանքերով հուշակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ աղբմուկներով ու «թթու աղբյուրներով», որոնք հայտնի էին և հնում, և այժմ իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը եղել է մետաղի արդյունահանման խոշորագույն կենտրոն: Ավելին՝ այժմ ապացուցվում է, որ Հայաստանը եղել է մետաղագործության սկզբնական օրրաններից մեկը:

Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված հանքավայրերի հին շահագործման և մետաղաձուլության 600-ից ավելի տեղավայրերից ստացված տվյալների համաձայն, Հայաստանում հնագույն ժամանակներից արդյունահանվել և վերամշակվել են հանքանյութերի բոլոր հիմնական խմբերը. պղնձի, կապարի-ցինկի, մկնդեղի, ծարիրի, մանգանի, ոսկու, արծաթի, սնդիկի: Բացի նշված մետաղանյութերից, լայն կիրառվ արգյունահանվում էին նաև ոչ մետաղական հանածոները՝ ագատ, խալցեդոն, յաշմա, լազուրիտ, բյուրեղապակի, օնիքս, մարմար, հրակայուն ապարներ, աղ, նավթ, բնական ներկանյութեր և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս Ե. Черных, Первый металл планеты, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33, 37.

Արդեն երրորդ հազարամյակում մ. թ. ա. Հայկական լեռնաշխարհում մշակվում և արտահանվում էին պղնձե իրերը, իսկ Վան և Կարին (Էրզրում) քաղաքների շրջակայքում այն ժամանակ արդեն հայտնի էին անագի հանքերը⁹⁰, Հանքերի այս բազմազանությունն ու հարստությունն էր, որ հնագույն ժամանակներից Ուրարտուին բերեց մետաղամշակման կենտրոնի համբավը։ Հնագույն ժամանակներից հայտնի է աղահանքերի մշակումը նախճավանում, Կողբում, Կաղզվանում⁹¹։

10. ՀԱՂՈՐԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիս-արևմուտյան մասում՝ միշտ բնական կամուրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև։ Այստեղով են անցել հին աշխարհի ռազմա-ստրատեգիական ու միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհները, որոնց իշխելու համար հարևան մեծ պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, և այդ պատերազմների թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը, որի ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը խիստ մեծ էր։

Հայկական լեռնաշխարհը, շրջապատված լինելով բարձր լեռներով, դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցություն էր պահպանում մի քանի լեռնանցքների միջոցով, որոնք հին հայերի մոտ բնորոշվում էին «գրունք» (դռներ), «կղեսուրք» (հուն. κλεισούραι), «կապան» և «պահակ», «ձեռնակ» բառերով։ Նվաճողներն երկիրը իրենց ենթակելու համար, առաջին հերթին ուշադրություն էին դարձնում այդ լեռնային անցքերի վրա։ Այնտեղ կառուցում էին ամրություններ և հատուկ կայազորներ տեղավորում։ Բացի այդ ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունից, լեռնային անցքերն ունեին և ֆիսկալ նշանակություն։ Այդ տեղով անցնող առևտրական քարավաններից ստացվող մաքսը և բաժը կազմում էր եկամուտների հսկայական աղբյուր։

Հայաստանի լեռնանցքների նշանակության վրա առաջին անգամ ուշադրություն են դարձրել ասորեստանյան թագավորները դեռևս մ. թ. ա. XIII դարից սկսած, կատարելով իրենց ներխուժումները Արածանիի հովիտը՝ Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների (Սուբնատ գետի, այժմ Զեբենե-սուկուլիով գետը) շրջանի վրայով, որտեղ գտնվում է լեռնանցքների մի ամբողջ սիստեմ, և որը հին հայերը կոչում էին «կղեսուրք»։ Այստեղ էր գտնվում Օլոր գյուղը, որը այսպես էր կոչվում ոլորապետույտ իջնող ճանապարհի համար։

Հայկական Տավրոսի բնական պատնեշը հարավից կտրում էին, բացի այս լեռնանցքներից, մի քանի այլ անցքեր, որոնցից անհրաժեշտ է հիշատակել Զորապահակը կամ «կղեսուրք Բաղլաղիշայ» (κλεισούραι Βαλλαγιών, այժմ՝ Ռահվա—Բիթլիսի անցքը), Կրեբեաց լեռնանցքը (ուրարտ. Կիրրուրի) Կորդվաց լեռներում և Զարասպ լեռնանցքը (այժմ՝ Կելիշին համանուն լեռան հյուսիսային փեշերին) Զագրոսի լեռներում։ Վասպուրականի լեռներում հայտնի էին Կոտորի և Սուրբ հաշ անցքերը։ Հայկական լեռներում (այժմ՝ Ղարա-դաղ)

⁹⁰ Տե՛ս Դ. Ի. Գորժև, История геологических наук, т. 1, М., 1967, էջ 102.

⁹¹ Նույն տեղում։